

ORHON YAZITLARINDA ARA EKLER

Arş. Gör. Aysel AHMEDOVA*

ÖZ: Bu yazıda Türk dillerinde yapım ve çekim ekleri arasındaki ilişki gözden geçirilecek ve bu ekler arasında ara ekler olarak isimlendirilecek olan başka bir ek grubunun da bulunduğu ileri sürülecektir. Burada ara ekler denildiğinde hem yapım hem de çekim eklerinin özelliklerine ve işlevine sahip eklerden söz edilecektir. Bu eklere isim soylu sözcüklerde *+ki*, *+lığ*, *+sız* ve *+ça* ekleri, fillerdeyse çatı ekleri dâhildir. Bu ekler yeni bir sözcük yapan ekler olarak görülmenin yanı sıra çekim ekleri olarak da nitelendiriliyor. Bu yazıda ara eklerin Orhon yazıtlarındaki durumu incelenecek, bu durum çağdaş Türk dilleriyle kıyaslanacak ve onların çağdaş Türk dillerindekinden farklı kullanım özellikleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türk dilleri, Eski Türkçe, yapım ekleri, çekim ekleri, fiil çatısı.

Marginal Suffixes in Orkhon Inscriptions

ABSTRACT: In this paper, the relationship between derivational and inflectional suffixes will be investigated and it will be suggested that there is another suffix group between these two groups which is called marginal suffixes. Here the term marginal suffixes are used to depict the suffixes with the properties and functions of both derivational and inflectional suffixes. These suffixes include *+ki*, *+lıy*, *+sız*, and *+ça* in nominal and the suffixes of voice in verbs. Besides being seen as the suffixes making new words, these suffixes are also qualified as inflectional suffixes. In this paper, the status of marginal suffixes in Orkhon Inscriptions will be analysed, this point will be compared to those in the modern Turkic languages, and their usage that is different from the one in modern Turkic languages will be specified.

Keywords: Turkic languages, Old Turkic, derivational suffixes, inflectional suffixes, verbal voice.

---

* Azerbaycan Milli İlimler Akad. Dilcilik Enst. aysel_009@mail.ru

Giriş

Temel gramer kitaplarında ekler yapım ve çekim ekleri olmak üzere iki kısma ayrılır. Fakat eklerin bazıları bu iki gruba da has özellikler taşır. Son zamanlarda eklerin ikiden fazla türe ayrılması, eklerin derecelendirilmesi, yapım ve çekim ekleri arasında keskin bir fark olmadığı, iki türün kesişmesinde bulunan eklerin olduğu fikirleri ortaya çıkmıştır. Yapım ve çekim ekleri arasında yer alan ekler çeşitli terimlerle adlandırılmıştır: stilistik ekler (Ganiyev 2011: 641), şekil yapan ekler, yapı ekleri, ara ekler (Başdaş 2011). Ara ekler bizce bu kavramı daha iyi anlatır. Bu ekler yalnız çağdaş Türkçede değil, en eski yazılı kaynaklarımızdan olan Orhon yazıtlarının dilinde de görülür. Bunlar çok işlevli (çok fonksiyonlu) ekler olarak da nitelendirilir (Ganiyev 2011: 641). Ancak çok fonksiyonlu ekler kullanıldığı yere göre yapım yahut çekim eki olabilir. Örneğin, isim-fiil ve sıfat-fiil ekleri yerine göre fiilden isim ve sıfat yapan ekler olarak da kullanılır. Ara eklerse aynı sözcükte hem yapım hem de çekim eki özellikleri taşır.

Ara ekler bazen şekil yapan ekler olarak da görülür. Rusçada buna *формаобразование*, İngilizcede ise *inherent inflection* adı verilir. Ancak N. A. Baskakov şekil yapma terimine şüpheyle yaklaşır ve gösterir ki, sözcük değiştirme de şekil yapmadır. O sentaktik olmayan kategorilere (tarz, fiilin ad şekilleri, şekil, zaman) sözcük yapımı olarak bakar (Abdullina 2008: 5). M. Habiçev şekil yapan eklerin gövdeye dâhil olduğunu ve köke daha yakın olduğunu belirtir (Habiçev 1977: 5). Hâlbuki *+ki* eki köke daha uzaktır ve çekim eklerinden sonra gelir. Bu durumda *+ki* şekil yapan ek olarak algılanamaz. M. Habiçev'in bu fikri fiil çatısı ekleri için de geçerli olabilir. K. A. Levkovskaya'ya göre, şekil yapan ekler sözün anlamına yeni bir şey katar ancak yapım eklerine nazaran daha soyuttur (Levkovskaya 1952: 162-163). Çekim ekleri şekil yapanlardan, onlarsa yapım eklerinden sonra gelir (Abdullina 2008: 8). Bu açıdan *+ki* ne yapım eki ne de şekil yapan ek olarak davranır. Yani ona şekil yapan ek demek doğru değildir. Aslında şekil yapan eklerle ara ekler aynı değildir. Şekil yapan ekler de yapım ekleri gibi her köke eklenemez. Bu iki tarafın da anlam özellikleri ile ilgilidir. Şekil yapan ekler çok anlamlı ve çok fonksiyonlu olması ile seçilir. Çekim söz dizimiyle ilgilidir, söz dizimsel bağlılık ifade eder, şekil yapımı ise şekil bilgisine aittir, anlamsal bağlılık ifade eder (Abdullina 2008: 10).

Türk dillerinde yapım ve çekim ekleri arasında benzerlikler olduğu ile ilgili görüşler de var. Özellikle de eski metinlerde yapım ve çekim eklerinin fonksiyonlarının birbirine yakın olduğu belirtiliyor (Başdaş 2006: 5):

“Bugün sözlük anlamı olmayan sadece gramatik anlamlarıyla var olan ekler, yapım ve çekim ekleri olarak ayrılmaktadır. Ama uzak geçmişte onların kullanımının, dil örgülerinde bazen içiçe geçtiği de görülmektedir.” (Karasoy 2004: 3).

Yapım ve çekim ekleri dışında da ek gruplarının olması birçok dil bilimci tarafından kabul görmektedir. Örneğin, Zikri Turan yapım ve çekim ekleri dışında yedi ek grubunun daha olduğunu belirtir (Turan 2007), Gürer Gülsevin *+ki* (ilgi eki), *+sız* (yokluk eki), *+lı* (varlık eki) eklerini tür değiştiren eklerine dâhil eder (Gülsevin 2004: 1278). Bazı ekler daha temel çekim ekleridir, bazıları ise yapım ekine yaklaşır (Erdem 2011: 82). Devamlılık yaklaşımı (continuum approach) yapım ve çekim eklerini derecelendirmeye tabi tutar (Erdem 2011: 83). Yapım ve çekim arasındaki farkın devamlı olduğu görüşünün öncüllerinden biri de Baybee’dir. Payne de bu iki kategori arasında keskin bir fark olmadığını söyler (Kibrik 2005: 4). Melçuk çekimsel anlamlar (gramem) ve yapımsal anlamlar (derivatem) arasında kvazi-gramemlerin de olduğu kanısına varır. Bunlar düzenlilik açısından gramemleri hatırlatsa da kullanımı mecburi değildir (Kibrik 2005: 5). Yapım ve çekim ekleri arasında geçit alanının olmasının asıl sebebi art zamanlı değişim olabilir (Kibrik 2005: 6), yani yapım ve çekim ekleri biri diğerine dönüşebilir.

Yapım ve çekim ekleri arasında kalan alana dâhil olan ekler üç gruba ayrılır:

- a) Her ikisine ait olan eklerin varlığı: *-ing*.
- b) Hiç birine ait olmayanların varlığı: *-’s*.
- c) Hangisine ait olduğu bilinmeyenlerin varlığı (Kibrik 2005: 6).

Biz ara ekler demekle özellikle birincileri kastediyoruz.

Yapım ve çekim ekleri arasındaki farklar çeşitli şekillerde anlatılmıştır. Örneğin, M. Ergin yapım ve çekim eklerinin aşağıdaki özelliklerini ileri sürer:

- a) Çekim eklerinin fonksiyonu dışarıya uzanır. Yapım eklerinin fonksiyonu kelimenin hudutları içinde kalır.
- b) Çekim ekleri birleştiği kök veya gövdenin anlamında bir değişiklik yapmaz.
- c) Çekim eklerinin kullanım alanları yapım eklerinden daha geniştir (Ergin 1967: 117-118).

M. Erdem ise çekim ve yapım eklerini ayıran özelliklere şunları katar:

a) Zorunluluk (obligatoriness).

b) Söz dizimsel ilgililik (syntactic relevance). Türetimde kelimenin söz dizimsel kategorisinin değişmesi söz dizimsel bir gereklilikten kaynaklanmaz.

c) Söz dizimsel kategorinin ve anlamın değişmesi (change of syntactic category). Çekim ekleriyle aynı sözlük biriminin farklı şekilleri ortaya çıkar. Yapım ekleriyle ya kategori değişir ya da aynı kategori devam eder.

ç) Anlamsal farklılık (semantic difference). Anlamsal bir ilgililik çekim eklerinde görülmez. Anlamsal ilgiden dolayı türetim ekleri kelime köküne daha yakındır.

d) Anlamsal düzenlilik / düzensizlik. Çekim daha düzenlidir.

e) Bitimlilik. Çekime girmiş kelimeler yeni bir türetime girmez.

f) Psikolengüistik farklılık. Düzenli çekim şekilleri, otomatik bir işlem gibi doğrudan eklenir.

g) İlgililik özelliği. Çekim kategorilerinin anlamları kelime tabıyla daha az ilgilidir.

ğ) Çekim kategorileri tekrarlanmaz

h) Booiç'e göre, konuşma zorluğu (aphasia) çeken hastalar çekim eklerini söylemekte zorlanır fakat türetim hatası yapmazlar (Erdem 2011: 75-82). Demek ki yapım eki sözcüğün bir parçasına dönüşür, bu nedenle de onun söylenmesi sözcüğün söylenmesi ile birlikte gerçekleşir.

Buraya çekimin türetimden daha işlek olduğu da eklenebilir. Örneğin, bir ismin çokluk eki kolayca tahmin edilebilir (Erdem 2011: 78). Yapım ekleri ise anlam ve şekilce çeşitli kısıtlamalarla karşılaşır.

L. Bauer çekim ve yapım eklerini ayırmak için beş temel özellik belirtmektedir:

a) Anlam düzenliliği;

b) Verimlilik;

c) Zorunluluk;

ç) İlgili ek gruplarının ölçüsü;

d) Ek sıralanması (Bauer 2004: 291).

Ara ekler olarak sunulan biçim birimlerin bazıları neredeyse hiçbir yapım özelliği taşımaz, anlam değişikliğine yol açmaz, diğer çekim eklerinden farklı söz dizimi özelliği taşımaz ve kullanımında zorunluluk yoktur. Burada ele alınan eklerse yapım eklerine bir az daha yakın olan ve her iki türün özelliğini taşıyanlardır.

Olumsuzluk eki de ara ekler arasında sunuluyor, bunun nedeni bir fiilin olumsuzluk eki alıp almamasının daha keyfi olması, yani burada bir zorunluluk olmamasıdır. Ancak olumsuzluk tam bir gramer kategorisidir, bu ek sözcüğe yeni bir anlam katmaz, yani burada sözcük yapımından söz edilemez. Bazı dil bilimciler tarafından isimlerde olumsuzluk eki olarak görülen ve *-ma* kiyle kıyaslanan *+sız* ekiyse ismi olumsuz yapmaz, o isimle ilgili olumsuz bir sıfat türetir. Örneğin, *tuzsuz tuz*un olumsuzu değil, ancak *tuzlunun* olumsuzu olabilir. M. Ergin *+sız* ve *+lı* eklerinin işleklik derecesinin çekim eklerine yakın olduğunu belirtir (Ergin 1967: 152). M. Erdem'e göreyse, "*-ma kalıcı isimler yapmazken -sXz ve -lX kalıcı isimler türetmektedir.*" (Erdem 2011: 81). Şekil yapan eklerden biri olarak görülen olumsuzluk eki aslında tam bir çekim ekidir, bütün fiillere eklenir ve hiçbir ekstra anlam ortaya çıkarmaz. Aynı şey isimlerin çokluk ekiyle ilgili de söylenebilir.

İsim soylu sözcüklerde ara ekler

Orhon yazıtlarındaki ara ekler isim soylu sözcüklerde *+lığ*, *+sız*, *+ki*, *+ça*, fillerde ise çatı ekleri dâhildir.

Bunların bir kısmı durum eki diye de nitelendirilir: araç, aitlik, yön ve eşitlik durumları (Ergin, Korkmaz, Bozkurt, Eker). T. Banguoğlu "*kimli*" ve "*kimsiz durumları*"nı gösterir. O kimle, kimce, kimli ve kimsiz hâllerini "*dışçekim hâlleri*" olarak sunar ve bunların üretim eklerine yaklaştıklarını gösterir (Banguoğlu 1974: 329). Ancak yön gösterme, araç ve eşitlik durum eklerinin çekiminin Eski Türkçede bugünkünden daha düzenli olduğu söylenir (Erdem 2011: 78).

+lığ/+lig/+luğ/+lüğ eki Orhon yazıtlarında sıkça kullanılır: *kağan-lığ* 'hakanlı', *yaraklığ* 'silahlı', *atlığ* 'atlı', *külig* 'şöhretli', *ärklig* 'güçlü', *täblig* 'hilebaz, yalancı', *kürliğ* 'hilebaz, yalancı', *künlig* 'cariyeli', *kullığ* 'köleli'. Günümüzde çoğunlukla *ğ/g* sesi olmadan kullanılmaktadır, örneğin *tuzlu*, *atlı*, *saygılı*, *üzüntülü* (Türkiye Türkçesi) (Kononov 1956: 140-141); *davuşlı* 'sesli' (Karakalpakça) (Baskakov 1952: 193); *küçli* 'güçlü' (Özbekçe), *akıllı* (Türkmence), *a^oylı* (Tatarca), *a^otlı* (Başkurtça), *arlı* 'kocalı' (Çuvaşça) (Sevortyan 1966: 58).

Bu ek kökte belirtilmiş nesneye sahip olma anlamı oluşturur. Bu nedenle de “*sahiplik eki*” diye tanımlanır (Ganiyev 2011: 646; Baskakov 1952: 193). Bu ekin iyleik eki fonksiyonunda olduğunu belirtenler de vardır (Dmitriyev 1948: 68).

Genelde sıfat yapım eki olarak kabul görmesine rağmen çekim eklerine benzer özellikler de taşır:

a) Gramer anlamı oluşturur: sahip olma.

Näñ yerdäki *kağanlıg* bodunka... (Tonyukuk 56) ‘Her hangi bir yerdeki hakanlı halka’

Bu türk bodunda *yaraklıg* yağış kältürmädim, *tügünlig* atıg yürütmädim (Tonyukuk 54) ‘Bu Türk halkı üzerine silahlı düşman getirmedim, düyümlü at sürdürmedim’

...*külig* bağlari, bodunı... (Bilge Kağan Doğu 1) ‘... şöhretli beyleri, halkı...’

Ol ödkä kul *kullıg*, küñ *künlig* bolmış erti (Kül Tigin Doğu 21) ‘O zaman kul kul sahibi, cariyeye cariyeye sahibi oldu’

Bir örnekte bu ekin sahip olma, kendinde bulundurma anlamı daha kuvvetli olmuştur:

Korğu eki-üç *kisiligin* täzip bardı (Bilge Kağan Doğu 41) ‘Korkarak iki-üç kişi ile birlikte (yanında iki-üç kişi varken) kaçıp gitti’

Burada kaçan insanın iki-üç kişiyle birlikte kaçtığı belirtilir, yani *+lig* o insanın iki-üç kişiye sahip olduğunu, *+in* alet durumu ekiyse onlarla birlikte hareket ettiğini gösterir, *+lig* ve *+in* eklerinin buradaki görevi *+siz* ve *+in* eklerinin birlikte kullanımına çok benzemektedir.

Hatta *-ik* ekiyle birlikte diğer bir gramer kategorisi olan zarf fiil anlamı bile oluşturur:

Yuyka *eriklig* toplağalu uçuz ermiş, yinçgä *eriklig* üzgäli uçuz (Tonyukuk 13) ‘Yufka iken toplamak kolaymış, ince iken kırmak kolay’

Bu görevde *+li* eki de kullanılabilir:

Otuz artukı bir yaşıma karluk bodun buşsız erür barur *erikli* yağı boltı (Bilge Kağan Doğu 28-29) ‘Otuz bir yaşımda karluk halkı dertsiz yaşarken düşman oldu’

b) Anlam kısıtlamasına girmeden bütün isimlere eklenir.

... *küçlig* alp kağanımda adıralu bardınız (Ongin 12) ‘... güçlü kahraman hakanımdan ayrılıp gittiniz’

... *başlığ* yüküntürtim, *tizlig* sökürtim (Bilge Kağan Kuzey 10) ‘... başlıyı baş eydirdim, dizliyi diz çöktürdüm’

...tabğaç bodun *täblig*in *kürlig* için, armakçısın için... (Kül Tigin Doğu 6) ‘... Tabğaç halkı hiylekar ve sahtekar olduğu için, yalancı olduğu için...’

...Tabğaç *atlığ* süsi bir tümän artukı yeti bin süg ilki kün ölürtim (Bilge Kağan Güney-Doğu) ‘... Tabğaç atlı ordusundan on yedi bin orduyu ilk gün öldürdüm’

Ölüg *uyarlığ* ermis... (İhe Ashete I arka 1) ‘Ölü nüfuzluymuş’

Üzä teñri *erklig*... (İhe Ashete II 1) ‘Yukarıda Tanrı güçlü’

+*lig* ekini almış sözcükte mecazi anlamı kullanıma da rastlanır:

... *kırğağlığ* kutayın, äkinlig isigtin, özläk atın, adğırım, kara kisin... (Bilge Kağan Kuzey 11) ‘... kenarlı ipeğini, ekinlik tahılını, cins atını, aygırını, siyah samurunu...’

Burada *kırğağlığ* ‘kenarı olan’ sözcüğü ‘kesilmemiş’ anlamı kazanmıştır.

c) Sözcük öbekleriyle kullanılır, örneğin *burhan kutınlığ* ‘Buda azametli’ (*kut* ‘azamet, devlet’) (Gabain 1988: 47); *üküş atlığ ögrünçün yook* ‘çok atı olan insan;ın teminat; yok’ (Irk Bitig 54) (Recebli 2009: 519). Bu özellik Orhon yazıtlarında da görülür:

Eki eltäbärlig bodun... (Bilge Kağan Doğu 38) ‘İki elteberli halk...’

...anta yerüki *Sük başlığ* soğdak bodun kop kälti (Tonyukuk 46) ‘...o yerdeki Sük’ün başında durduğu Soğdak halkının hepsi geldi’

Iğar elligdä, *ığar kağanlığda* yäg kılıtm (Kül Tigin Doğu 29) ‘Güçlü devleti olanlardan, güçlü hakanı olanlardan daha iyi yaptım’

Bu özellik de sonraki dönemlerde varlığını korumuştur. Örenğin, *ozon säsle* ‘uzun saçlı’, *kara küzle* ‘kara gözlü’, *ak yözle* ‘beyaz yüzlü’(Dmitriyev 1948: 68).

Bir örnekte ölçü birimi anlamı oluşturur:

Anın barmıs, añar yatıp bir *atlığ* barmıs, tiyin... (Tonyukuk 24) ‘Onunla gitmiş, orada uyuduktan sonar bir at mesafesi kadar gitmiş, diye...’

+*liğ* eki Orhon yazıtlarında sözcükleri birbirine bağlamak için de kullanılır:

...inili-eçili kiñsürtügin üçün *bägli-bodunliğ* yoñşurtukın üçün... ‘kardeşlerle ağabeyleri birbirine karşı kışkırttığı için, beylerle halkı birbirine düşman ettiği için...’ (Kül Tigin Doğu 6).

Bilindiği üzere yapım ekleri sözcük daha herhangi bir öbek oluşturmamışken ona eklenir ve yeni bir sözcük yapar, yalnızca çekim ekleri sözcük öbeği oluşturduktan sonra kullanılır. Yukarıdaki *burhan kutınliğ* ‘Buda azametli’ örneğinde dikkatimizi çeken bir olay da +*liğ* ekinin iyelik ekinin den sonra gelmiş olmasıdır ki, bu da yapım değil, çekim eklerine has olan bir özelliktir.

M. Ergin +*li* ekini vasıf isimleri yapan ek olarak sunar ve bu isimlerin sıfat olarak kullanılabildiğini belirtir (Ergin 1967: 150).

Çağdaş Türk dillerinde +*li* ekinin başka bir işlevi de var ki burada +*li* eki almış sözcük sahiplik değil, aitlik bildirir. Bu işlevin oluşması için +*li* eki yer anlamlı sözcüklere eklenmelidir: *ankaralı, istanbullu, bakülü* vs. Bu özelliğe Orhon yazıtlarında rastlamıyor olmamız onun daha sonraki dönemlere ait olması görüşünü ortaya çıkarır.

+*sız/+siz/+suz/+süz* eki Altayca, Tuvaca, Hakasça, Şorca ve Yakutça dışındaki yani Sibir’deki Türk dilleri dışındaki bütün çağdaş Türk dillerinde kullanılmaktadır (Kononov 1980: 107), örneğin *küçsüz* ‘güçsüz’ (Kazakça), *tuzsuz* ‘tuzsuz’ (Karayca), *sansız* ‘sayısız’ (Karaçay-Balkarca), *colsuz* ‘yolsuz’ (Kırgızca), *kipsiz* ‘şekilsiz’ (Hakasça), *sétsér* ‘sütsüz’ (Çuvaşça) (Şçerbak 1977: 99); *kulhız* ‘elsiz’, *eşhez* ‘işsiz’, *tožhož* ‘tuzsuz’ (Başkurçça) (Dmitriyev 1948: 73); *tuvrılıksız* ‘şerefsiz’ (Karakalpakça) (Baskakov 1952: 196); *antsız* ‘yeminsiz’, *tuñsız* ‘rahatsız’, *uyatsız* ‘vicdansız’ (Karaçay-Balkarca) (Habiçev 1971: 255). Orhon yazıtlarında yaygındır: *bunsız* ‘dertsiz’, *buñsız* ‘sayısız’, *aşsız* ‘yemeksiz’, *idisiz* ‘sahipsiz’, *biligsiz* ‘bilgisiz’, *aşsız* ‘yemeksiz’, *tonsız* ‘giysisiz’, *buñsız* ‘sayısız’, *bunsız* ‘dertsiz’, *kalısız* ‘kalıksız (tamamen)’, *kärgäksiz* ‘gereğinden fazla’, *sansız* ‘sayısız’, *keçigsiz* ‘geçitsiz’. Kökte belirtilmiş nesneye sahip olmama, onun yokluğu anlamı oluşturması nedeniyle “*yokluk eki*” olarak da bilinir (Ganiyev 2011: 646). Bazense bu ek “*yokluk ve eksiklik*” eki diye isimlendirilir (Teres 2013: 341). +*sız* ekiyle yapılmış sıfatlara da “*yokluk sıfatları*” denir (Kononov 1980: 107; Tekin 2003: 84).

+*lig* ekinin sahip olduğu özellikler +*siz* ekinde de vardır:

a) Gramer anlamı oluşturur: yokluk.

...idi *oksız* kök türk ança olurur ermis (Kül Tigin Doğu 3) ‘... sahipsiz, kabilesiz Göktürkler öylece oturuyorlarmış’

İçrä *aşsız*, taşra *tonsız*, yabız, yablak bodunka üzä olurtım (Kül Tigin Doğu 26) ‘İçeride yemeksiz, dışarıda giysisiz, zayıf, kötü halk üzerinde hakim oldum’

... *bilgisiz* kağan olurmıs erinç, yablak kağan olurmıs erinç (Kül Tigin Doğu 5) ‘Bilgisiz hakanmış, cahil hakanmış’

b) Anlam kısıtlamasına girmeden bütün isimlere eklenir.

...on ok süsi *kalısız* tasıkdı – tir (Tonyukuk 33) ‘... on ok halkı kalıksız (hepsi birden) isyan etti – der’

Edgü özläk atın, kara kisin, kök tiyinin *sansız* kälürüp kop kotı (Bilge Kağan Güney 12) ‘İyi cins atını, kara samurunu, mavi sincabını sayısız getirip hepsini koydu’

...sarığ altun, örünj kümüs, kız, kuduz, ağri tâbi, ağı *buñsız* kälürti (Tonyukuk 48) ‘... sarı altın, parlak gümüş, kız, gelin, hörgüçlü develer, hediyeleri sayısız getirdi’

Hatta bir örnekte sıfata bile eklenmiştir:

Begleri bodunı *tüzsiz* üçün ... (Kül Tigin Doğu 6) ‘Beyleri halkı doğru olmadığı için...’

Tüzsiz sözcüğünün eski Uygur yazıtlarında da kullanılmış olması (Drevnetyurkskiy 1969: 603) onun Orhon yazıtlarında geçmesinin tesadüf olmadığını kanıtlar.

Bu bazı çağdaş Türk dillerinde *+siz* ekinin *+li* ekli sıfatlara eklemesine benzer bir özellik olarak görülebilir: *saklıksız* adam, *bellisiz* (Özkan 1996: 104).

Çuvaşçadaki *+săr/+sēr* eki yokluk hâlinin eki olarak kabul edilir (Şçerbak 1977: 99). Yani Çuvaşçada bu ekin çekim eki olması çoğunlukça kabul edilmiş ve gramer kitaplarına dâhil edilmiştir.

“*Ekin yaygın ve işlek kullanılışının, isim çekim eklerinden sonra da yer almasını sağladığı düşünülebilir. Türkçede böyle bir kullanım yoktur.*” (Üstüner 2001: 181) dense de, *-siz* ekinin Orhon Türkçesi sonrası dönemde çekim eklerinden (iyelik eklerinden) sonra da kullanıldığı görülür: *cemalüñsüz, tapuñsuz, saçuñ küfrinsüz; güzellersüz* (Üstüner 2001: 181); *buyruğinsuz* (Ergin 1967: 152); *vätänimsiz, ailämsiz* (Sevortyan 1966: 82); *anemsiz, kızımsız* (Üstünova 2001: 124).

M. Ergin *+lı* eki gibi bu ekin de vasıf isimleri oluşturduğunu söyler (Ergin 1967: 152). A. M. Şçerbak bu eki almış sözcüklerin aynı derecede hem sıfatlara hem de ismin hal şekillerine ait edilebileceği görüşünü belirtmesine rağmen, bütün isimlerin bu ekleri alamayacağını da belirtir (Şçerbak 1977: 99).

Türkolojide *+sız* ekinin *+lığ ~ +lı* ekinin zıt anlamlısı olduğuna dair görüşlerin yaygın olmasına rağmen (Kononov 1980: 107; Dmitriyev 1948: 73) *+sız* ekinin fonksiyonları daha geniştir. Bu ek eski Türkçede vasıta hali ekinin olumsuz şeklini ifade etmek için kullanılmıştır. Nitekim aynı özellik eski Türkiye Türkçesi için de geçerlidir (Üstüner 2001: 178).

+sız ekli sıfatlar zarf olarak kullanılmaya eğilimlidir:

...*kärgäksiz* kälürti (Bilge Kağan Güney 11) ‘gereğinden fazla getirdi’

...*subsız* keçdim (Bilge Kağan Güney-Doğu) ‘...susuz geçtim’

Ancak Orhon yazıtlarında bu her zaman mümkün olmamış ve *+sız* ekli sözcüğün zarf olarak kullanılabilmesi için alet durumu eki olan *+in* ekini de alması gerekmiştir:

Altun yısığ *yolsızın* asdım... (Tonyukuk 35) ‘Altun ormanını yolsuz aştık’

Ertis ügüzig *keçigsizin* keçdimiz... (Tonyukuk 35) ‘İrtiş nehrini geçersiz geçtik’

Bu durumda *+sız* eki *+la* ekinin görevini üstlenir. Aynı ekin kullanım yerine göre *kâh +lığ ~ +lı kâh* da *+la* ekinin zıt anlamlısı, olumsuz olarak kullanılması bu ekler arasında da bir ilişki olabileceği ihtimalini ortaya çıkarır. “*Bugün “benimle” ifadesinin olumsuz şekli olarak “bensiz” kullanılmaktadır*” (Üstüner 2001: 183). Bu özellik *+lı* ve *+la* ekleri arasındaki ilgiyi gösterir. Zaten Tahir Nejat Gencan da *+sız* ekini *+lı* ve *ilenin* olumsuz olarak görür (Gencan 1979: 199), yani o da *+lığ* ve *ile*, *+la* arasındaki ilgiyi kabul eder. L. A. Pokrovskaya da *+lı* ekinin Gagauzcada *+la* ekinin anlamını ifade ettiğini belirtir. Aynı eserde *+lı* ekli sıfatların da zarf olarak kullanımına dair örnekler görüyoruz:

Uroklar geçerlar *xızlı*, şen hem *fyıdalı* ‘Hızlı, eylenceli ve faydalı dersler yapıyorlar’

Büün işleris çesna, *saygılı* kolhozda ‘Bu gün kolhozda dürüst ve saygılı çalışıyoruz’ (Pokrovskaya 1964: 89).

Çekim eklerinden sonra +sız ekini almış sözcüklerin genelde zarf olarak kullanılması bu ekin zarf eki görevinde çekim ekine yakınlığını doğrular. Aynı özellik şahıs zamirlerinin +sız eki alması için de söylenebilir. Çağdaş Türk dillerinden bu konuyla ilgili şu örneklerle başvurabiliriz:

Elsiz, ayaksız durarım, ama *sensiz* duramam (Pokrovskaya 1964: 90).

M. Ergin bu ekin olumsuz isim yapan ek olarak anıldığını söyler (Ergin 1967: 152). Fakat yazarın kendisinin de söylediği gibi +sız ismi olumsuzlaştırılmaz, onu sığata çevirir ve oluşan sıfat olumsuz anlama sahiptir. “*Türkçede adlara gelen olumluluk, ya da olumsuzluk eki söz konusu olmadığı gibi, eklerden birini alan her sözcüğün diğerini mutlaka aldığına da söyleyemeyiz.*” (Üstünova 2001: 119). +sız olumsuzluk eki değıldir çünkü fiillerdeki olumsuzluk eki -ma sözcüğün ait olduğu türlü değıştirmezken, +sız eki ismi sıfata dönüştürür. Ayrıca +sız ekini alan sözcükler olumsuzsa, onların olumlu karşılıkları yalnız isimler değıil, +lı ekini alan sözcüklerdir. Peki +lı ekini alan sözcüklere olumlu diyorsak bu eki almamış sözcüklere ne ad verilmelidir? (Üstünova 2001: 121).

“...çekim sözdizimi sonrası bir işlemdir.” (Erdem 2011: 82), yani çekim cümlede, sözcüklerin diğerleri ile birleşmesi anında ortaya çıkar. +lı ve +sız ekleri bu özelliğı taşımaz. Bu eklerin kullanılmasının nedeni nitelik bildiren yeni sözcüklerin yani yeni sıfatların ortaya çıkması ihtiyacıdır.

“-IX ve -sXz eklerinin neredeyse bütün isimlerle düzenli çekimlenmesi ve tahmin edilebilir anlamlar oluşturması bu ekleri az da olsa çekim eki sınırına götürür.” (Erdem 2011: 86). Türetim anlam sınırlamalarını beraberinde getirir (Erdem 2011: 85). +lı ve +sız eklerinde bu sınırlandırma az da olsa gözlemlenir. Bazı isimler bu ekleri alamazlar, örneğın *güzellikli, kahramanlıklılı* vb. sözcükler türetilmiyor. Bunun nedeni yapım eki ile isme dönüştürülmüş bir sıfatı yeniden sıfatlaştırmaya ihtiyaç olmamasıdır.

řunu da dikkate almak gerekir ki, *ädligsiz* ‘değersiz’ (*äd* ‘madde’) (Gabain 1988: 47) örneğinde de görüldüğü üzere, +lığ ve +sız ekleri aynı sözcüğe de eklenebilir. Bu özellikse çekim kategorileri için geçerli değıil çünkü bir sözcüğe aynı kategoriye birden fazla çekim eki getirilemez.

+ki/+gi/+ğı/+ku eki çağdaş Türk dillerinde ve diğer Altay dillerinde kullanılır. Orhon yazıtlarında hemen hemen bütün hâllerde olan isimlere eklenir: *çölgi* ‘çöldeki’, *kuryaku* ‘gerideki’, *balıkdaki* ‘şehirdeki’, *içräki* ‘içerideki’, *ilki* ‘ilk’. Örneğın,

İlki sü taşımış erti, ekin sü ebdä erti (Bilge Kağan Doğu 32) ‘İlk ordu dışarı çıkmıştı, iki ordu evdeydi’

Besbalık *içrâki* nâ kişi etin... (Bilge Kağan Doğu 28) ‘Beşbalık içindeki hangi insanlardı’

Sözcük öbekleriyle kullanılır:

Bödğä özüm olurıp bunça ağır törüg *tört bulıñdaki* (bodunğa it)dim. (Bilge Kağan Doğu 2) ‘Tahtta kendim oturup bu kadar ağır kanunu dörd taraftaki (halk için yap)tım’

Näñ yerdäki kağanlığ bodunka... (Tonyukuk 56) ‘Her hangi bir yerdeki hakanlı halka’

Oluşturduğu anlam sebebiyle A. N. Kononov (Kononov 1956: 77), N. K. Dmitriyev (Dmitriyev 1940: 59), F. Zeynalov tarafından “*iyelik eki*” (Zeynalov 2008: 114), M. Ergin tarafından “*aitlik eki*” (“*ikinci bir iyelik eki*”) (Ergin 1967: 214), G. Gülsevin tarafından “*ilgi eki*” (Gülsevin 1997: 117) olarak adlandırılır.

+*ki* ekini iyelik eklerinden ayıran özellik (ilgi ekinden sonra gelmesi hariç) sıfat yapmasıdır. Ancak bu eki almış sözcükler isim yerine geçebilir:

...*balıkdaki* taşımış, *tağdaki* inmiş... (Kül Tigin Doğu 12) ‘...şehirdeki dağa çıkmış, dağdaki inmiş...’

+*ki* ekinin çekim eklerinden sonra kullanılabilmesini M. Ergin bu ekin edat kökenli olması ile açıklar (Ergin 1967: 153).

+*ki* eki Orhon Türkçesinden sonraki dönemde de kullanılmaya devam etmiştir: *arkandağı*, *evvelki*, *ilerüki*, *kankı*, *soñrağı*, *yarıñğı* (Eski Anadolu Türkçesi) (Gülsevin 1997: 117); *Bügüngü* künnü tamblası da bardı ‘Bu günün yarını da var’; *Küzgü* cel cerni bereketin alır ‘Sonbahar rüzgarı yerin bereketini alır’ (Karaçay-malkar) (Habiçev 1971: 258). Ancak burada çeşitli farklılıkları da göz ardı etmemek gerekir. Şöyle ki Orhon yazıtlarında bu ek ilgi ekinden sonra kullanılmaz, sonraki dönemdeyse bu kullanım oldukça yaygın bir hal almıştır. Öte yandan Orhon yazıtlarında yer anlamlı sözcüklere hiçbir ilave eke gereksinim duymaksızın eklenebilen +*ki* eki sonraki dönemde yalnız bulunma eki almış yer anlamlı isimlere eklenebilmektedir. Orhon yazıtlarındaki bu örnekler +*ki* ekinin bulunma durumunda olmayan yer anlamlı sözcüklere de eklendiğini kanıtlar:

Çölgi az äriğ bultım (Tonyukuk 23) ‘Çöldeki az askerini buldum’

Türk bağları türk atın ıtı *Tabğaçğı* bağlar Tabğaç atın tutıpan Tabğaç kağanka körmis (Kül Tigin Doğu 7-8) ‘Türk beyleri Türk adlarını bırakıp Tabğaçtaki beyler Tabğaç adları alıp Tabğaç hakanına itaat etmiş’

...anta *yerüki* Sük başlığ soğdak bodun kop kälti (Tonyukuk 46) ‘... o yerdeki Sükün liderlik ettiği Soğdak halkı hepsi geldi’

Bazı çağdaş Türk dillerinde de *+ki* ekinin yer anlamlı sözcüklere eklenmesi görülmektedir, örneğin, *o’rtaa* (<*o’rtağı) ‘ortadaki’, *üstüü* (<*üstüü) ‘üstteki’, *hünqäärikii* ‘güneydeki’, *burunğaarikii* ‘doğudaki’ (Tofalarca) (Rassadin 2014: 106).

Sonraki dönemlerdekinden farklı olarak Orhon yazıtlarında *+ki* eki yönelme durumundaki sözcüklere de eklenebilmiştir:

Ötükän yerig konmıs tiyin esidip *bäriyäki* bodun, *kuriyaki*, *öñräki* bodun kälti (Tonyukuk 17) ‘Ötüken yerinde yerleştiğini duyup güneydeki halk, batıdaki halk, öndeki halk hepsi geldi’

Öñräki är... (Tonyukuk 25) ‘Öndeki asker...’

On tünkä *yantaki* tuğ ebirü bardımız (Tonyukuk 26) ‘On gece yandaki engelin etrafında dolandık’

Çağdaş Türk dillerinin bir kısmında *çok* sözcüğünün çıkma durumuna *+ki* ekinin eklendiğini görüyoruz:

Çoktankı umut büün açtı ‘Eskiden beri olan umut bu gün gerçekleşti’ (Pokrovkaya 1964: 92).

Bu özellik Orhon yazıtlarında gözlemlenmez.

Aitlik eki *+ki* hem çekim eki hem de yapım eki olarak sunulur. Bu ek “...iki durum eki arasında yer almaktadır.” (Erdem 2011: 80). M. Ergin *+ki* ekinin de temsil ve vasıf isimleri yaptığını yazar (Ergin 1967: 152). Görüldüğü üzere o, ara eklere dâhil ettiğimiz eklerin birçoğunun sıfat değil, isim yaptığını belirtir. Hâlbuki bu eklerde bulunan en önemli yapım eki özelliğinin sözcük türünü değiştirme olduğu söyleniyordu.

Bunlar hem yapım hem de çekim eki özelliğine sahiptir. *+lığ* ekinin “sahiplik”, *+sız* ekinin “yokluk”, *+ki* ekinin “aitlik eki” olarak adlandırılması onların oluşturduğu anlamları yansıttığından kabul edilebilir.

Bu üç ekin ortak noktalarından biri de onları almış sözcüklerin göreceli sıfat tanımına tabi tutulmasıdır (Kononov 1956: 140; Şçerbak 1977: 99). Göreceli sıfat, niteliği eşyaya dayanarak sunan sıfat türüdür ve onda sıfatla birlikte isim özellikleri de görülebilir.

+ça eki üç şekilde nitelendirilir:

- a) Son takı;
- b) Sayı isimleri ve zarf yapım eki;
- c) Eşitlik durumu eki.

Orhon yazıtlarında +ça ekli sözcükler bunlardır: *ança* ‘o kadar’, *bunça* ‘bu kadar’, *subça* ‘su gibi’ vb.

Örneğin,

Bödgä özüm olurıp *bunça* ağır törüg tört bulundakı (bodunğa it)dim (Bilge Kağan Doğu 2) ‘Tahta kendim oturup bu kadar ağır kanunu dört taraftaki halka ulaştırtım’

...bilmäz biligin biltüginim, ödükimin *bunça* bitig bitidim (Külü Çor 28) ‘...bilinmez bilgiyi bildiğimi, düşündüğümü bu kadar yazıya yazdım’

Türgis kağan *ança* timis: benim bodunım anta erür timis (Tonyukuk 21) ‘Türgis hakanı böyle demiş: benim halkım oradadır demiş’

Män inilügi *bunça* başlayu kazğanmasar, türk bodun öltäçi erti, yok boltaçı erti (Bilge Kağan Doğu 33) ‘Ben ilk önce bu kadar kazanmasam, türk halkı ölücekti, yok olacaktı’

Ança olurır erikli oğuzdantan körük kälti (Tonyukuk 8) ‘Öylece otururken oğuzdan casus geldi’

...örtçä kızıp kälti (Tonyukuk 40) ‘...ateş gibi ısınıp geldi’

Bizintä eki ucu *sınarça* artuk erti (Tonyukuk 40) ‘İki ucu bizden yarı yarıya fazlaydı’

Uygur eltäbär *yüzçä* ärin ilgärü tä(zip bardı)... (Bilge Kağan Doğu 37) ‘Uygur elteberi yüze kadar askerle ileri kaçıp gitti’

Olurtıkıma *öltäçiçä* sakınığıma türk bağlär, bodun ögürüp, sebinip toktamış közü yögärü körti (Bilge Kağan Doğu 2) ‘Oturduğumda öleceğini düşünen Türk beyleri, halkı memnun olup, sevinip sakinleşmiş gözü yukarı baktı’

Teñri *tirigdäkiçä*... (Kül Tigin Güney-Doğu) ‘Gök yüzünde de hayatta olduğu gibi...’

-ça ekinin sonraki dönemlerde kullanımı da Orhon yazıtlarındaki kullanıma oldukça benzer. Örneğin, Eski Anadolu Türkçesinde *boñcukca*, *de-riñce*, *dünyâca* sözcüklerinde de bu ek ‘kadar’ anlamı taşımaktadır (Gülsevin 1997: 115).

A. von Gabain’e göre “*aynı zamanda kelime teşkil eden bu ek, muhtemelen, sakatlanmış (verstümmelte) eski bir son çekim edatıdır. Artık, tek başına bir manası olmadığı için hal ekleri içine alınmıştır.*” (Gabain 1988: 65). +ça morfeminin son takı olarak görülmesi Azerbaycan dil biliminde daha yaygındır. Bunun da asıl sebebi bu morfemin *kadar* son takısı ile aynı işleve sahip olmasıdır (Tanrıverdi 2012: 339; Mirzezade 1990: 207). A. M. Şçerbak da çağdaş Türk dillerinde bu ekin son takıya yakın olduğu görüşünü kabul edenlerdendir (Şçerbak 1977: 155). Bu görüşün kabul edilebilirliğini kanıtlayan bir özellik +ça morfeminin vurgusuz olmasıdır ki, vurgusuzluk yardımcı sözcük türlerinin özelliklerindedir.

Bu ekin çağdaş Türk dillerinde yapım eki olduğuna dair görüşler yaygındır. M. Erdem bunun nedenini +ça ekinin bugün isim cinsinden olan bütün kelimelere getirilememesinde görür ve şu delilleri sunar:

a) Kelime türünü devam ettirmesi ya dadeğişiklik yapması.

b) Kendinden sonra iyelik ve diğer durum ekleri alması: *açıkçası*, *delicesine* (Erdem 2011: 76-77).

A. N. Kononov da +ça ekini yapım eki olarak kabul eder (Kononov 1980: 136), hatta bu eki çağdaş Türk dillerinde aktif olan tek zarf yapımı eki olarak görür (Kononov 1956: 300, 309). A. N. Baskakov (1952) ve E. V. Sevortyan (1966) da bu görüşü paylaşırlar.

+ça morfemini çekim eki olarak gören dil bilimciler onu *eşitlik hâli eki* diye nitelendirir (Tekin 2003: 116). M. Erdal bu ekin *eşitlik eki* adıyla sunulmasının ekin işlevini tam olarak açıklamadığını, ekin eşitlik dışında da anlamlar ifade ettiğini belirtir, örneğin, hudut (limitatif), araç (prolatif) (Erdal 2004: 376-378). Gürer Gülsevin bu ekin aslında eşitlik eki olduğunu belirtmekle birlikte, onun yapım için de kullanılabilirliğini kabul eder (Gülsevin 1997: 115).

Bu üç görüş A. von Gabain’de toplanır ve o +ça morfemini hem yapım eki olarak görür hem eşitlik halinin eki diye isimlendirir, bu ekin kökeninin edata dayanabilmesini de inkâr etmez (Gabain 1988: 65).

Aslında hâl ekinin kalıplaşması ve yapım ekine dönüşmesi olayı Türk dillerine yabancı değil, araç hali eki +*in*, yönelme hali eki +*ru*, +*aru*,

+ğaru da sözcük içinde kalıplaşmıştır. *Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihi Grameri*'nde +ça eki de belirtilen eklerle aynı kategoriye dâhil edilmiştir (Sravnitelno 1988: 258).

Bu eki yapım ekinden uzaklaştıran, onu çekim ekine ya da son takıya yakınlaştıran bir özellik de onun çekim eki almış sözcüklerle de kullanılabilmesidir. Örneğin,

Könlünçä udız tidi (Tonyukuk 15) ‘Gönlünce gönder dedi’

Kıyınığ *könlünçä* ay, ben sana nä ayayın, – timis (Tonyukuk 34) ‘Cezayı gönlünce söyle, ben sana ne söyleyeyim demiş’

Başka bir özellik de Orhon yazıtlarında bu ekin kullanım sıklığının yoğunluğu ile yapım eklerini değil, çekim eklerini hatırlatmasıdır.

Füllerde ara ekler

Fiil çatısı ekleri kimine göre yapım, kimine göre çekim ekidir. Bunun sebebi bir gramer kategorisi oluşturan bu eklerin sözcükte küçük de olsa anlam değişikliğine sebep olması, bütün fiillerle kullanılamaması, fiilin anlamının bunda etkili olmasıdır.

G. Gülsevin fiilden fiil yapan ekler içinde çoğunlukla çatı eklerine dair bilgiler verir (Gülsevin 1997: 138-142). A. von Gabain'in fiilden fiil yapan ekler başlığı altında sunduğu ekler arasında çatı ekleri de yer alır (Gabain 1988: 59-61). N. K. Dmitriyev şöyle yazar: “*Fillerden fiil yapma sonucunda çatı kategorisi ortaya çıkar.*” (Dmitriyev 1948: 179). N. A. Baskakov da çatı şekillerinin fiilden fiil yapma sonucunda oluştuğunu gösterir (Baskakov 1952: 332-333). *Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihi Grameri*'nde çatı şekillerinin çok işlevli olduğu ve çoğunlukla yeni ve yenilenmiş sözlük birimine uygun olduğu gösterilir (Sravnitelno 1988: 270). M. Ergin çatı eklerini çatı kategorisini anmadan fiilden fiil yapan eklerin içinde takdim eder, ancak bu eklerin işleklik derecesi itibarıyla çekim eklerine yakın olduğunu da belirtir (Ergin 1967: 190). M. Hüseyinzade çatı eklerinin sözün şeklini de anlamını değiştirmesine dayanarak onları çekim eklerine dâhil eder (Hüseyinzade 2007: 124). T. Tekin de çatı eklerini eylemden eylem türeten ekler adıyla sunar (Tekin 2003: 93).

A. N. Kononov çatıyı hem sözcük yapımı hem de çekimine dâhil eden araştırmacılarıdır. Onun yazdığına göre fiil çatısında iki başlangıç var. A. N. Kononov'un bir konuyla ilgili fikri daha çok dikkat çekiyor. Şöyle ki o çatı ekinin anlam değişimine yol açtığı zaman şekil yapımı değil, sözcük yapımı işlevini yerine getirdiğini belirtmektedir (Kononov 1980: 173).

Fiil çatısını fiile ait çekim kategorileri içine alan dil bilimciler de yok değildir. E. V. Sevortyan çatı kategorisi hakkında şöyle yazar:

“Eğer bütün türkologlar tarafından kabul gören fiilin çatı kategorisinin Türk dillerinde söz dizimi içeriği taşımamasını esas alırsak o zaman anlam tipi itibarile onu fiilin çekim kategorilerine ait etmek gerekir.” (Sevortyan 1962: 455).

Y. Seyidov fiilin çatı kategorisini çekim kategorisi olarak nitelendirir, çatı eklerini de çekim eklerine dâhil eder (Seyidov 2006: 51, 312). G. Kazımov geçişlilikle çatı eklerini göreceli fiil yapma araçları olarak hatırlatmış, ancak onlardan daha kapsamlı olarak fiilin çekim kategorileri içinde söz etmiştir (Kazımov 2010: 172-173, 183). Z. Budagova çatı eklerini şekil yapan ekler olarak isimlendirmiş ve onları fiil yapım eklerine dâhil etmemiştir (Müasir 2 1980: 208). M. Erdem’e göre: “...çatı ekleri, cümlelerin unsurlarını etkileyerek sözdizimsel bir görev üstlenirler ve düzenli çekimlenirler.” (Erdem 2011: 86).

Orhon yazıtlarında ve genel olarak Eski Türkçede fiil çatısı ve onu oluşturan eklerin işlevi çağdaş Türk dillerindeki nazaran daha farklıdır:

1. Yazıtlarda çatı ekleri çoğu yapım ekine nazaran daha yaygındır ve bu açıdan çekim eklerine yaklaşıp.

2. Yazıtlarda ve genel olarak Eski Türkçede çatı kategorisi daha sistematik olmuştur. Çağdaş Türk dillerinde fiilin anlamı farklı çatıların oluşmasını kısıtlar ve bir fiilin yalnız birkaç çatı şekli ortaya çıkar. Eski Türkçede aynı bir fiil neredeyse bütün çatıların eklerini almak imkânına sahip olmuştur: *basın-*, *basıt-*, *basık-* (Orhon yazıtları), *basıl-*, *bassık-* (*Kutadgu bilig*), *basış-*, *bastur-*, *basur-* (*Divanü lügat it-türk*); *altız-* (Orhon yazıtları), *alduz-*, *alın-*, *alsık-*, *altur-* (*Divanü lügat it-türk*), *alıl-*, *alış-* (*Kutadgu bilig*); *kılın-* (Orhon yazıtları), *kılıl-* (Uygur yazıtları), *kıldur-* (*Kutadgu bilig*), *kultur-* (*Divanü lügat it-türk*) vs.

3. Yazıtlarda bir fiilin aynı çatısı farklı eklerle oluşabilir: *kälür-*, *käl-tür-*.

4. Orhon yazıtlarında ve de diğer eski Türk yazılı kaynaklarında fiil çatısı ekleri ait olduğu çatının anlamını ifade etmiş ve bu anlamdan dışarı çıkma, çatı ekinin sözcüğün anlamını değiştirmesi durumları oldukça azdır. Hâlbuki çağdaş Türk dillerinde bu özellik güçlüdür:

“...çatı şekilleri muntazam değil, sık-sık çekim açısından çatıya ait olmayan anlamlar da ifade etmekte (kareketin tekrarı, yoğunluğu, devam-

luluğu ve kolayca sözlük bilimine doğru kaymaktadır. Fiil esasına çatı eklerinin gelmesi bazen ona tamamlayıcı anlam getirmez, onun önceki anlamını değiştirir.” (Sravnitelno 1988: 107).

5. Türk dilleri için çatı kategorisinin tam bir çekim kategorisi statüsünde kabul görmesine engel olan bir özellik aynı bir sözcüğe birkaç çatı ekinin gelebilmesidir. Hâlbuki aynı bir sözcüğe aynı kategoriye ait yalnız bir çekim eki gelebilir: *ya'zdırıl-* (Özbekçe), *keyindiril-* ‘giyindirilmek’ (Karayca), *yuvundur-* ‘yıkattmak (Karaçay-balkarca), *körühünner-* ‘görüş-türmek’ (Yakutça), *yažžirt-* ‘yazdırtmak’ (Başkurtça) (Sravnitelno 1988: 101), *segirdüş,* *yığlın-*, *katılış-*, *depelenil-*, *sevniş-*, *dirşür-*, *indürünil-*, *değşüril-*, *çıkırınıl-* (Eski Anadolu Türkçesi) (Gülsevin 1997: 141); *yazdırılmak*, *okutulmak* (Türkiye Türkçesi). Bu özellik Orhon yazıtlarının dilinde daha oluşmamıştır.

Orhon yazıtlarında çatı ekleri çoğunlukla çatı anlamı oluşturur:

Edilgen çatı:

Boğuzlan- ‘boğazı kesilmek’: Yerçi yer yanılıp *boğuzlantı* (Tonyukuk 26) ‘Rehber yeri yanlış söylediği için boğazı kesildi’.

Basın- ‘yenilmek’: ... *basınığma* yağış kälürir ertim (Tonyukuk 53) ‘...yenilen düşmanı getiriyordum’.

Dönüşlülük çatısı:

Etin-/itin- ‘yapılmak, toplanmak’: Yağı bolıp *itinü*, yaratunu umaduk yana içikrnis (Kül Tigin Doğu 10) ‘Düşman olup, yapılmayı, yaratılmayı beceremediğinden yine itaat etmiş’.

Yaratın- ‘yaratılmak’: Yağı bolıp *itinü*, yaratunu umaduk yana içikrnis (Kül Tigin Kuzey 10) ‘Düşman olup, yapılmayı, yaratılmayı beceremediğinden yine itaat etmiş’.

Arıl- ‘yorulmak, zayıflamak’: ...kop anta alkıntığ, *arıltığ*... (Kül Tigin Güney 9) ‘...hepsi orada yoruldu, zayıfladı...’.

Kılın- ‘yaratılmak, yetiştirilmek’: Üzä teñri, asra yağız yer kılın-tukda ekin ara kisi oğlu *kılınmış* (Kül Tigin Doğu 1) ‘Yukarıda Tanrı, aşağıda kahverengi yer yaratıldıktan ikisi arasında insanoğlu yaratılmış’; Bilgä Tonyukuk ben özüm Tabğaç iliñä *kılınım* (Tonyukuk 1) ‘Ben bilge Tonyukuk kendim Tabğaç devleti için yetiştirildim’.

Adırıl- ‘ayrılmak’: Türk bodun kanın bolmayın Tabğaçka *adırılı*, kanlantı (Tonyukuk 2) ‘Türk halkı hamı olmadan Tabğaçtan ayrıldı, han kazandı’.

Tiril- ‘toplanmak’: Yarış yazıda *tirilälim*, – timis (Tonyukuk 33) ‘Yarış çölünde toplanalım, – demiş’.

Yazın- “yanlış yapmak, günah işlemek”: Biziñä yanlışlukın *yazındukın* için kağanı elti... (Kül Tigin Doğu 19) ‘Bize karşı yanlış yaptığı, günah işlediği için hakını gönderdi...’.

Tälin- ‘delinmek’: Üzä teñri basmasar, asra yir tälinmäsär... (Kül Tigin Doğu 22) ‘Üstte Tanrı basmasa, aşağıda yer delinmese...’.

Ettirgen çatı:

Bitit- ‘yazdırmak’: Türk bilgä kağan ilinä *bititdim* bän Bilgä Tonyukuk (Tonyukuk 58) ‘Ben bilge Tonyukuk bilge türk hakanının devletinde yazdırdım’.

Basıt- ‘yeniltmek’: Yelmä, karağu edgüti urğıl, *basıtma*, – timis (Tonyukuk 34) ‘İstihbaratı, beklemleri iyice kur, yenilgiye uğratma, – demiş’.

Tutız- ‘yakalatmak’: ... *tutıztı*. Ekisin özi altızdı (Kül Tigin Doğu 38) ‘... yakalattı. İkisini kendi aldırđı’.

Altız- ‘aldırmak’: ... *tutıztı*. Ekisin özi *altızdı* (Kül Tigin Doğu 38) ‘... yakalattı. İkisini kendi aldırđı’.

İşteşlik çatısı:

Sözleş- ‘birbirine danışmak’: İnim Kül tigin birlä sözläşdimiz (Kül Tigin Doğu 26) ‘Kardeşim Kül tiginle birbirimize danışđık’.

Kunuş-/konuş- ‘birbirini soymak’: ... *kunuşmak*, tartışmak ‘birbirini soymak, çekiştirmek’ (3. Orhon Güney 9).

Tartış- ‘çekiştirmek’: ... *kunuşmak*, *tartışmak* ‘birbirini soymak, çekiştirmek’ (3. Orhon Güney 9).

Sünjüs- ‘savaşmak’ (Kül Tigin Doğu 15): ... *sünjüsip* süsin sançdı, elin altı... (Külü Çor 22) ‘... savaşıp ordusunu yendi, devletini aldı...’.

Kabıs- ‘birleşmek’: ...Tabğaç, Oğuz, Kıtañ – bu üçäğü *kabısar*... (Tonyukuk 12) ‘...Tabğaç, Oğuz, Kıtan – bu üçü birleşirse...’.

Kaçış- ‘kaçışmak’: Ol kan yok boltukda kisrä el yitmiş, içğinnmiş, *kaçışmış* (Ongin 1) ‘O han yok olduktan sonra devlet kaybolmuş, mahv olmuş, kaçışmış’.

Yazıtlarda çatı ekleri nadiren anlam değişikliğine sebep olur:

Sebin- ‘sevinmek’ – *seb-* ‘sevmek’: ...bodun ögürüp, *sebinip* toktamış közü yögürü körti (Bilge Kağan Doğu 2) ‘...halk övünüp, sevinip, sakinleşmiş gözü yukarı baktı’.

Bu özellik çağdaş Türk dilleri için de geçerli (Ganiyev 2011: 647). Örneğin, *körüs-* ‘görüşmek, selamlaşmak, el sıkışıp selamlaşmak’ – *kör-* ‘görmek’, *boluş-* ‘yardım etmek, başkasının işinde yer almak’ – *bol-* ‘olmak’, *keltür-* ‘getirmek’ – *kel-* ‘gelmek’, *kelis-*, *kileş-*, *kilis-* ‘anlaşmak, beğenmek, yararlı görünmek’ – *kel-*, *kil-* ‘gelmek’ (Sravnitelno 1988: 270-273); *soklun-* ‘düşmek, kalmak’ – *sok-* ‘sokmak’, *alın-* ‘alınmak’ – *al-* ‘almak’, *bilin-* ‘pişman olmak’ – *bil-* ‘bilmek’, *kılın-* ‘hazırlanmak, gayret etmek’ – *kıl-* ‘kılmak’, *könük-* ‘tamamen yanmak’ – *kön-* ‘yanmak’ (Gabain 1988: 59); *ög-* ‘övmek’ – *ögir-* ‘sevinmek’ (Kononov 1980: 173). Bu sözcüklerde çatı eklerinin çekim değil, yapım ekleri gibi davrandığı söylenebilir.

Fiil çatısına yakın olan diğer bir kategoriye geçişli ve geçişsiz fiiller kategorisidir. N. K. Dmitriyev bu kategorinin çekim kategorisi olmadığı ve anlam açısından belirlendiğini yazar (Dmitriyev 1948: 180).

Çatı eklerinin sözcük yapımında kullanımı genelde bu eklerin sonradan kazandığı bir özellik olarak kabul görmüştür: B. A. Serebrennikov (Sravnitelno 1988: 273), M. Erdal (Erdal 2004: 228). Ancak yapım eklerinin bu işleve daha ilk dönemlerden itibaren sahip olduğuyla ilgili bir kanı da Türkolojide kendine yer bulmuştur (Sravnitelno 1988: 273). Bunun sebebi olarak fiil çatısı ekleriyle yapılmış sözcüklerin Türk dilleri için daha eski olması ve bütün Türk dillerinin aitliği gösteriliyor (Sravnitelno 1988: 272). Ancak Eski Türkçede çatı kategorisinin daha sistematik oluşu ve çatı eklerinin anlam değişikliğine daha yol açması onların yapım eki özelliklerini daha sonradan kazandığını düşündürür.

Bazı dil bilimcilerin fiilimsi eklerini de ara ekler olarak sunmasına rağmen, bunlar çekim ekleridir çünkü bunlar anlam sınırlandırması olmaksızın bütün fiillere eklenebilmektedir. M. Erdem’in de söylediği üzere, araç, yön gösterme ve eşitlik ekleri fiilimsilere göre daha çok yapım ekidir (Erdem 2011: 85).

Sonuç

Türk dillerinde yapım ve çekim ekleri arasındaki ilişki uzun süre tartışma konusu olmuştur. Türkçede çekim eklerinin olmadığı, çekim amaçlı kullanılan eklerin *işletme* ya da *yapı* ekleri diye isimlendirilmesi gerektiğine dair görüşler de ortaya çıkmıştır (Demircan 1977: 98). Bu görüş Türk dillerindeki çekim eklerinin Batı dil bilimince belirlenen eklerden daha

farklı olması ile ilgilidir. Fakat bu fark Türk dillerinde çekim eklerinin tüümüyle inkâr edilmesini gerektirmez, sadece onlara diğer dillerdekinden farklı çekim ekleri olarak bakılabilir.

Orhon yazıtlarında ara eklerin kullanımı şöyle özetlenebilir:

1. Ara ekler çekim eklerine nazaran yapım eklerine daha yakındır.
2. Ara ekler; isimlerden isim soylular, fiillerdense fiil yapar.
3. Ara ek alan isim soylu sözcükler tür değiştirmeye eğilimlidir. Bu sözcükler genellikle isimleşme ve zarflaşmaya uğrar.
4. Bazı çatı ekleri yapım ekine daha yakındır. Bu olay çoğunlukla çatı ekleri alan fiil gövdelerinin anlamları ile ilgilidir.

KAYNAKÇA

- ABDULLİNA, G.R. (2008), “O razgraničeni formabrazuyuşix i slovoizmenitel'nix kategoriy v başkirskom yazıke”, *Vestnik Çelyabinskogo gosudarstvennoyo universiteta*, № 21, s.5-11.
- BANGUOĞLU, Tahsin (1974), *Türkçenin Grameri*, Maha Matbaası, İstanbul.
- BASKAKOV, N.A. (1952), *Karakalpakskiy yazık. Tom II. Fonetika i morfologiya. Çast' I. Çasti reči i slovoobrazovaniye*, İzd-vo AN SSSR, Moskova.
- BAŞDAŞ, Cahit (2006), “Türkçede Üçüncü Grup (Ara Ekler)”, *I. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayında Sunulan Bildiri*, 26-27 Eylül 2006, Bilkent Üniversitesi, Ankara, http://turkoloji.cu.edu.tr/DILBILIM/cahit_basdas_ara_ekler.pdf.
- _____ (2011), “Türkçede eklerin hiyerarşisi ve ara ekler”, *Seminerler*, Muğla, http://turkoloji.cu.edu.tr/pdf/cahit_basdas_turkcede_eklerin_hiyerarşisi.pdf
- BAUER, Laurie (2004), “The Function of Word-Formation and the Inflection-Derivation Distinction”, Henk, Aertsen, Mike Hannay & Rod Lyall (eds), *Words in Their Places. A Festschrift for J.Lachlan Mackenzie*, Vrije Universiteit, Amsterdam, pp. 283-292.
- DEMİRCAN, Ömer (1977), *Türkiye Türkiye Türkçesinde Kök-Ek Bileşmeleri*, TDK Yay., Ankara.
- DMİTRİYEV, N.K. (1940), *Grammatika kumıkskogo yazıka*, İzd-vo An SSSR, Moskva-Leningrad.
- _____ (1948), *Grammatika bashkirskogo yazıka*, İzd-vo An SSSR, Moskva-Leningrad.

- ERDAL, Marcel (2004), *A Grammar of Old Turkic*, Brill, Leiden.
- ERDEM, Mevlüt (2011), “Türkçede Çekim ve Yapım Eklerinin Özellikleri ve Sınırları”, *Bilig*, sayı: 58, s. 71-90.
- ERGİN, Muharrem (1967), *Türk Dil Bilgisi*, Narodna Prosveta, Sofya.
- GABAİN, A. von. (1988), *Eski Türkçenin Grameri*. Çeviren: M.Akalın, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara.
- GANIYEV, F. (2011), “Polifunksional'niye suffiksı v tatarskom yazıke”, 38. *ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi). 10-15 Eylül 2007. Bildiriler. Dil Bilimi, Dil Bilgisi Ve Dil Eğitimi*, 1. Cilt, Ankara, s. 641-648.
- GENCAN, Tahir N. (1979), *Dilbilgisi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
- GÜLSEVİN, Gürer (1997), *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*. Yükseköğretim Kurulu Matbaası, Ankara.
- _____ (2004), “Türkçede Sıra Dışı Ekler ve Eklerin Tasnif-Tanımlanma Sorunu Üzerine”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I*, TDK Yay., Ankara, s. 1267-1283.
- HABİÇEV, M. (1971), *Karaçayev-balkarskoye imennoye slovoobrazovaniye*, Stavropolskoye knijnoye izdatelstvo, Çerkessk.
- _____ (1977), *Karaçayev-balkarskoye imennoye formoobrazovaniye i slovoizmeneniye*, Stavropolskoye knijnoye izdatelstvo, Çerkessk.
- HÜSEYNZADE, M. (2007), *Müasir Azərbaycan Dili. III Hisse. Morfologiya*. Şerq-Qerb, Bakı.
- KARASOY, Yakup (2004), “Türkçede -ma (-me) Ekinin Yeri”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 16, s. 1-14.
- KONONOV, A.N. (1956), *Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad.
- _____ (1980), *Grammatika yazıka tyurkskih runičeskih pamyatnikov (VII-IX vv.)*, Nauka, Leningrad.
- KİBRİK, Andrey A. (2005), “Inflection versus Derivation and the Template for Athabaskan Verb Morphology”, S. Gessner (ed.), *Proceedings of the 2005 Athabaskan Languages Conference*, ANLC, Fairbanks, s. 67-94.
- LEVSKOVSKAYA, K.A. (1952), “O slovoobrazovaniı i ego otnoşenii k grammatike”, *Vopsori istorii i teorii yazıka*, Moskva, s. 153-182.
- MİRZEZADE, H. (1990), *Azerbaycan Dilinin Tarihi Grammatikası*, Azerbaycan Üniversitesi Neşriyyatı, Bakı.

- ORKUN, H.N. (1994), *Eski Türk Yazıtları*, Yükseköğretim Kurulu Matbaası, Ankara.
- ÖZKAN, Nevzat (1996), *Gagavuz Türkçesi Grameri*, TDK Yay., Ankara.
- POKROVSKAYA, L.A. (1964), *Grammatika gagauzskogo yazıka. Fonetika i morfologiya*. Nauka, Moskva.
- RASSADİN, V.İ. (2014), *Sovremenniy tofalarskiy yazık i ego mesto v sisteme tyurkskix yazıkov*, İzd-vo Kalm. un-ta, Elista.
- RECEBLİ, E. (2009), *Qedim Türk Yazısı Abideleri*, 4 cildde, I hisse, I cild, Nurlan, Bakı.
- SEREBRENNİKOV, B.A., Gadjiyeva N.Z. (1979), *Sravnitelno-istoričeskaya gramatika tyurkskih yazıkov*, Maarif, Baku.
- SEVORTYAN, E.V. (1966), *Affıksı imennogo slovoobrazovanniya v azerbaydžanskom yazıke: opıt sravnitelnoğo issledovaniya*, Nauka, Moskva.
- Sravnitelno-istoričeskaya grammatika tyurkskix yazıkov. Morfologiya* (1988), Nauka, Moskva.
- ŞÇERBAK, A.M. (1977), *Oçerki po Sravnitelnoy Morfologii Tyurkskih Yazıkov: imya*. Nauka, Lenigrad.
- TANRIVERDİ, E. (2012), *Azerbaycan Dilinin Tarihi Grammatikası*, Elm ve tehsil, Bakı.
- TEKİN, T. (2003), *Orhon Türkçesi Grameri*, (Yay: Mehmet Ölmez), Türk Dili Araştırmaları 9, 2. Baskı, İstanbul.
- TERES, Ersin (2013), “İli Salır Türkçesi’nde yapım ekleri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 24, s. 332-347.
- TURAN, Zikri (2007), “Türkçenin Yapım ve Çekim Düzeninde Yer Alan Eklerin Sınıflandırması Nasıl Olmalıdır?”, *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri-II 24-29 Eylül 2000*, s.1835-1844, TDK Yay., Ankara.
- ÜSTÜNER, Ahat (2001), “Eski Türkiye Türkçesinde -sUz Eki”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 2, s. 177-184.
- ÜSTÜNOVA, Kerime ve HOROZ, Öznur (2001), “{-sİz}, {-lİ} ekinin olumsuzluğu mu?”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Eskişehir, S. 1, s. 119-140.
- ZEYNALOV, F. (2008), *Türk dillerinin mügayiseli grammatikası. I hisse. Fonetik, leksika, morfologiya*, “MBM” neşriyyatı, Bakı.

